

DOI: [10.32702/2307-2105-2022.2.14](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.2.14)

УДК 304.42:338.22.021

М. В. Жук,

*д. е. н., професор, професор кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування, ЗВО «Подільський державний університет», м. Кам'янець-Подільський
ORCID ID: 0000-0002-7742-6523*

ВИКОРИСТАННЯ ФОРМАЛЬНИХ ТА НЕФОРМАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА ПОДАЛЬШОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАВДАНЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ НА СЕЛІ

M. Zhuk

*Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of the Department of Management and Public Administration,
Podolsk State University, Kamyanets-Podilsky*

USE OF FORMAL AND INFORMAL INSTITUTIONS FOR DECENTRALIZATION OF POWER AND FURTHER IMPLEMENTATION OF THE TASKS OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN RURAL AREAS

У статті встановлено, що формальні інститути представлені нормативно-законодавчими актами щодо децентралізації і адміністративно-територіальної реформи загалом, є досить розробленими та представленими для практичного використання. Проте необхідно враховувати при їх впровадженні й неформальні чинники як ірраціональні чинники поведінки сільських жителів; неписані, але усталені й добре відомі всім правила та ментальні особливості життя на селі; психотипи людей. Вони також здійснюють великий вплив на реформи, але не достатньо враховуються або взагалі не враховуються при цьому. Визначено їх сукупність та зроблено класифікацію у відповідності до змісту й напрямів впливу на негативні й позитивні. При цьому власне децентралізація, реформа та їх формальні інститути повинні бути направлені на нівелювання негативних (зневіра у майбутньому, песимізм і консерватизм, пасивність у вирішенні проблем громади, байдужість, деструктивна поведінка, упередженість до нового та ін.) і підтримку позитивних неформальних інститутів (самодостатності, взаємодопомоги, розумного споживання, підприємницької ініціативи, саморозвитку, оптимізму, самоосвіти, громадянської активності, підвищенню якості соціального і людського капіталу загалом). Тільки це зможе забезпечити ефективність децентралізації та досягнення мети реформи. Розробка нових стратегічних підходів до саморозвитку села є одним із основних напрямів політики розвитку села, оскільки не бюджетування чи залучення бізнесу ззовні (поза юрисдикцією спільноти), а включення наявного потенціалу та механізмів його використання сільським населенням є основою соціально-економічного розвитку. Саморозвиток базується на місцевих ресурсах (перш за все, земельних та інших природних ресурсах), їх багатоплановому використанні із використанням переважно місцевої робочої сили, активізації сільського населення та залученні в локальний економічний обіг нових господарських та ресурсних ніш.

The article finds that formal institutions are represented by normative-legislative acts on decentralization and administrative-territorial reform in general, are well developed and presented for practical use. However, in their implementation, informal factors must be taken into account as irrational factors in the behavior of rural residents; unwritten, but well-established and well-known rules and mental features of life in the countryside; psychotypes of people. They also have a large impact on reforms, but are not sufficiently taken into account or not taken into account at all. Their totality is determined and the classification according to the maintenance and directions of influence on negative and positive is made. At the same time, decentralization, reform and their formal institutions should be aimed at leveling the negative (disbelief in the future, pessimism and conservatism, passivity in solving community problems, indifference, destructive behavior, bias, etc.) and support for positive informal institutions, mutual assistance, smart consumption, entrepreneurial initiative, self-development, optimism, self-education, civic activism, improving the quality of social and human capital in general). Only this will be able to ensure the effectiveness of decentralization and achieve the goal of reform. Developing new strategic approaches to rural self-development is one of the key measures of rural development policy, as not budgeting or attracting business from outside (outside the community's jurisdiction), but incorporating existing capacity and mechanisms for its use by rural populations is the basis of socio-economic development. Self-development is based on local resources (primarily land and other natural resources), their multifaceted use with the use of mainly local labor, activation of the rural population and involvement in local economic circulation of new economic and resource niches. Structural changes in the rural economy, in our opinion, can provide 4,0-5,0% of the average annual growth of gross output created in rural areas. As the benefits will be mainly in areas with high urban impact, incentives should be aimed at supporting remote areas, which are mainly characterized by an agrarian type of economy with a significant share of informal employment in private farms.

Ключові слова: територіальні громади; сільські території; децентралізація влади; адміністративно-територіальна реформа; формальні та неформальні інститути; інституційні важелі; удосконалення; ефективність.

Key words: territorial communities; rural areas; decentralization of power; administrative-territorial reform; formal and informal institutions; institutional levers; improvements; efficiency.

Постановка проблеми. Децентралізація влади розуміється нами як один із ключових складників адміністративно-територіальної реформи, яка проводиться в Україні упродовж кількох останніх років та один з основоположних етапів якої завершився створенням об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Цей процес не можна назвати швидкоплинним і безболісним, адже він стосувався зміни складу та меж адміністративно-територіальних утворень на селі, адміністративного статусу сільських населених пунктів, як правило, в сторону його зменшення внаслідок втрати організаційно-управлінських, представницьких та регуляторних функцій через зменшення кількості населення, згорання виробництва та соціальної інфраструктури.

Це викликає, крім природних труднощів перебудови управлінської діяльності та владних структур, ще і песимістичні настрої сільського населення, які передбачають можливі втрати робочих місць, погіршення доступу до соціально-побутових і культурних благ, адміністративних послуг і, відповідно, не завжди бачать ті очевидні переваги, які надає децентралізація для життєдіяльності сільського населення. Переваги стосуються передачі фінансів та владних повноважень від державних органів влади якнайближче до людей – органам місцевого самоврядування. Тому вирішення проблем формування формальних та неформальних інститутів, які супроводжують децентралізацію влади на селі зокрема й адміністративно-територіальну реформу загалом, набуває нової ваги, є актуальним теоретичним і практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що проблеми розвитку сільських територій, децентралізації влади, здійснення адміністративно-територіальної реформи на селі перебувають у центрі наукових інтересів вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, ресурси та моделі функціонування сільських територій, соціальної відповідальності їх суб'єктів господарювання досліджували О. Єрмаков, М. Ігнатенко, В. Залізко, В. Мартиненков, І. Луценко; ринку праці, диверсифікації виробництва, сільського зеленого туризму Л. Мармоль, І. Романюк; оподаткування й фінансування сільських територіальних громад Н. Новак; інституційного забезпечення О. Шпикуляк, Я. Гадзало, М. Гладій, П. Саблук. Проте питання організації та використання формальних і неформальних інститутів децентралізації влади та розвитку територіальних громад вимагають поглиблених досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування використання формальних та неформальних інститутів здійснення децентралізації влади та подальшого забезпечення адміністративно-

територіальної реформи на селі для всебічного розвитку територіальних громад та здійснення ними владних повноважень, підвищення добробуту та особистісного зростання сільських жителів, виробничої та соціально-економічної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із основних чинників успішної децентралізації управління сільськими територіями в Україні є подальше удосконалення інституційного забезпечення процесів діяльності об'єднаних територіальних громад та їх подальшого ефективного розвитку у контексті здійснення владних та фінансових функцій, соціальної та виробничо-економічної діяльності. У цьому сенсі пошук ефективних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації набуває дедалі більшого значення [1, с. 82]. Як відомо, територіальні громади вже створено, встановлено їх межі, структуру, адміністративні центри та визначено їх функції; розроблено принципи й механізми управління.

Тому на сучасному етапі реформування мова має йти про інститути відпрацювання названих принципів і механізмів на практиці; здійснення нових для сільських фахівців і менеджерів та виборних керівників завдань фінансового управління, формування місцевих бюджетів, удосконалення їх джерел, розподілу та використання коштів для підтримки й забезпечення функціонування соціальних і виробничо-економічних об'єктів, значимих для громад. До цього слід додати й вирішення демографічних, екологічних, інформаційних проблем, характерних для сільських територій; взаємодію з державними органами влади та бізнесовими структурами, вищими та середніми спеціальними освітніми й науковими закладами, громадськими організаціями тощо [2, с. 42].

Загалом, формальні інститути, що визначають характер децентралізації та розвитку інтегрованих територіальних громад, значною мірою сформовані та охоплюють широке коло питань. Так, з квітня 2014 року було прийнято низку важливих законів, а також постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України (КМУ) щодо децентралізації влади та функціонування об'єднаних територіальних громад. Зокрема, у їх сукупності слід назвати, на нашу думку, найбільш значимі: Концепцію реформування та територіальної організації влади (розпорядження КМУ від 1.04.2014 р., № 333-р).

Неформальні інститути – це прийняті у суспільстві та неписані правила й традиції, які стають відомими і насаджуються поза офіційними каналами. Жук В.М. вказує на те, що неформальні інститути – це ірраціональні фактори розвитку економіки, стійкі психотипи сільського населення, які визначають його поведінку та впливають на результати реформ [3, с. 11]. Через агрохолдингізацію аграрного виробництва, зневажання інтересів сільських жителів, ігнорування потреб сільських територій при постійному вимиванні їх ресурсів у більшості сільського населення переважають у поведінці зневіра у майбутньому, відсутність підприємницьких ініціатив, соціальна пасивність.

Тому формальні інститути та інші інструменти й заходи у процесі реформ повинні змінити ці обставини, інакше проголошення децентралізації влади та інших їх цілей знову залишиться декларативним, як це відбувалося не раз. Адміністративно-територіальна реформа як раз і покликана відроджувати й стимулювати позитивні неформальні інститути, характерні для українського села попередніх часів. Без опори на них будь-які реформи не можуть бути результативними та працювати на громаду.

Щодо сільських територій та об'єднаних територіальних громад, то для них характерні такі неформальні інститути, як самодостатність селян та почуття національної й соціальної самосвідомості (добросусідство, щирість, порядність, гостинність, збереження національних культурних та етичних традицій); здатність до самоорганізації на засадах взаємодопомоги, що може бути міцним підґрунтям для всіх видів кооперації – споживчої, виробничої, обслуговуючої кооперації.

У неформальному вигляді самоорганізація має в якості проявів сільські толоки, спільний випас великої рогатої худоби, сусідську взаємодопомогу, неформальні об'єднання за інтересами (художня самодіяльність; народні промисли; святкування і традиційний відпочинок; облаштування й прибирання спільних громадських територій (суботники, недільники) або організація громадських просторів (озеленення вулиць і площ, зелені насадження, будівництво ставків тощо); опіка сиріт, малоімущих, людей похилого віку; меценатство і організація кас взаємодопомоги і т. п.). Також для сільських жителів особливо важливими є такі неформальні інститути, як репутація особистості або родини; роль та участь у житті громади; громадська думка про ті або інші вчинки та їх оцінка [4, с. 90].

Проте суттєвою проблемою, яка значно обмежує ефективність формальних та неформальних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації, є неузгодженість деяких регламентуючих процедур та положень, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад. Насамперед, це стосується проявів байдужості, зверхності керівництва, консерватизму і формалізму; ігнорування правил моральної поведінки, ділової та добросусідської етики й естетики; невідповідності у нормативних актах, виданих різними міністерствами та відомствами, такими як Міністерство освіти України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство надзвичайних ситуацій України, Державна служба автомобільних доріг України та ін.

У сукупності, це створює небезпечні інституційні дисфункції, у т.ч. ослаблення, мутацію та деформацію формальних та неформальних інститутів місцевої економіки, які не тільки знижують ефективність інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних спільностей, але й призводять до загрозливих інституційних зусиль в Україні відповідно до політики децентралізації [5-7].

Ці загрози посилюються проявами, як зазначалось, деструктивного характеру функціонування неформальних інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад за умов децентралізації. Насамперед, це стосується певних традицій життя мешканців сільської місцевості. Зокрема, слід відзначити

досить високий рівень опортуністичної поведінки жителів села. Він супроводжується проявами низької якості соціального капіталу села, пробілами у системі підготовки кадрів для сільського господарства, різними формами девіантної чи маргінальної поведінки в умовах зростання бідності та безробіття.

Деструктивна дія всіх описаних інституційних проблем посилюється недостатньою підприємницькою активністю сільських жителів, економічною монофункціональністю та низьким фінансовим потенціалом сільської місцевості. Внаслідок цього переважна більшість неформальних інститутів, поширених у сільській економіці, стають джерелом інституційної дисфункції. У цьому сенсі необхідно виділити кілька основних питань, пов'язаних із функціонуванням неформальних інститутів в умовах розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації.

По-перше, це домінування миттєвих інтересів у більшості економічних агентів, що визначають характер розвитку об'єднаних територіальних спільнот [8, с. 14]. В результаті ці спільноти, як правило, не можуть розвиватися на основі формування стратегічних планів та реалізації довгострокових інвестиційних проєктів; бюджетів розвитку. Вони не прагнуть диверсифікувати свою економіку, вивчати передовий досвід, впроваджувати інновації і залучати

При цьому на сам об'єднуючий процес здебільшого впливають «імпульсивні мотиви», пов'язані із прагненням сконцентрувати (монополізувати) наявні природні, матеріальні та фінансові ресурси найбагатшої сільської місцевості, створити домінуюче становище у населених пунктах власного проживання. При цьому зазвичай відсутнє системне бачення перспективних шляхів ефективного використання цих ресурсів, не кажучи вже про їхнє примноження в середньо- та довгостроковій перспективі.

По-друге, важливою проблемою, пов'язаною з деструктивним впливом неформальних інститутів на розвиток об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління є низька якість соціального капіталу через ліквідацію мережі колишніх професійно-технічних училищ, які масово розміщувалися у селах у попередню історичну добу; припинення роботи бібліотек, клубів, інших закладів культурного дозвілля і відпочинку, системи самоосвіти й перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

Також зниження його рівня відбулося через зменшення громадського осуду та державного контролю за небажанням навчання та працевлаштування; пияцтва й інших зловживань; проявів корупції й тіньової економіки [9-11]. Це і вплив загальних процесів формування “суспільства споживання” та зниження загальних моральних устоїв населення, особливо молоді. Нарешті, це зубожіння селян через згорання традиційного ринку праці, знелюднення та депресивність і деградація значної кількості сільських поселень; постійні еміграції молоді. Це перешкоджає ефективній взаємодії та гармонійному функціонуванню багатьох спільнот навіть після об'єднання.

Так, відомими є випадки, коли після створення об'єднаної територіальної громади мешканці різних її частин продовжують сприймати своїх сусідів по громаді як конкурентів, а подекуди і як «чужинців» або конкурентів за фінансові ресурси. Ці інституційні проблеми найгостріше виявляються під час виборів до органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад. Ситуація ускладнюється тим, що інститут старости досі не працював належним чином, а в багатьох об'єднаних територіальних громадах вибори старости взагалі не проводились.

Нарешті, третім важливим інституційним важелем, пов'язаним з деструктивним впливом неформальних правил та процедур на розвиток об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління, є нестача кваліфікованих кадрів (у широкому розумінні – недостатня якість людського капіталу). Ця проблема ускладнюється високим рівнем бідності та низькими фінансовими можливостями переважної більшості об'єднаних територіальних громад, сільських сімей, внаслідок чого молодь та кваліфіковані кадри виїжджають у великі міста та за кордон.

Відносно низька ефективність організаційно-інституціональних важелів у процесі децентралізації управління та розвитку об'єднаних територіальних громад пов'язана із відносно вузьким їх діапазоном. Крім того, слід зазначити неузгодженість таких установ. Передусім, це стосується інтеграції зусиль органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, громадських організацій, освітніх та наукових установ та ін.

На жаль, у сучасних умовах вони є скоріше конкурентами за фінансові ресурси державного бюджету, а також за доступ до грантів, що надаються міжнародними благодійними організаціями, ніж союзниками у процесі інституціоналізації реальних прогресивних змін у об'єднаних територіальних громадах [12, с. 178]. Крім того, переважна більшість ефективних інститутів, включаючи інститути громадянського суспільства та науково-дослідні інститути, знаходяться за межами об'єднаних територіальних громад.

Таким чином, удосконалення інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад на сучасному етапі децентралізації в Україні передбачає вирішення трьох основних груп пріоритетів: удосконалення формальних інститутів у сфері децентралізації та приведення їх у відповідність до вимог часу; усунення ключових неформальних інституційних бар'єрів та дисфункцій, що деструктивно впливають на децентралізацію управління, що обмежують розвиток об'єднаних територіальних спільнот, підтримку прогресивних неформальних; підвищення рівня координації зусиль між інститутами, залученими до процесу децентралізації управління в Україні та налагодження їх ефективної взаємодії з об'єднаними територіальними громадами [13-15].

Організаційно-економічні заходи та механізми регулювання мають бути спрямовані на підвищення ефективності інституційних важелів розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації влади, розвитку людського та соціального капіталу об'єднаних територіальних громад; реалізацію місцевих ініціатив щодо розвитку підприємництва в об'єднаних територіальних громадах; реалізацію проєктів,

спрямованих на модернізацію інфраструктури, налагодження ефективних комунікацій між державою, бізнесом та інститутами громадянського суспільства, посилення співпраці з міжнародними донорськими організаціями та ін.

Офіс Президента України та Кабінет Міністрів України покликані забезпечити формування комплексної мережі установ, що беруть участь у реалізації заходів щодо децентралізації управління та розвитку об'єднаних територіальних громад, у т.ч. визначити ієрархію відносин цих установ у процесі їхньої оперативної діяльності [16, с. 3]. У діяльності органів місцевого самоврядування мають бути законодавчо закріплені права самоврядування внутрішніх сільських громад у складі ОТГ шляхом: утворення допоміжних одиниць самоврядування із закріпленими повноваженнями; закріплення за ними господарської території (землі зі своїми надрами); надання права розпорядження комунальною власністю на своїй території; консолідація частини бюджету ОТГ із цільовим використанням коштів на реалізацію місцевих проектів щодо покращення добробуту сільських жителів.

Висновки. Запропоновані заходи та методи самоврядування відповідають європейському підходу, який застосовується у всіх політиках та практиках. Розробка нових стратегічних підходів до саморозвитку села є одним із ключових напрямів політики сільського розвитку, оскільки не бюджетування чи залучення бізнесу ззовні (поза юрисдикцією спільноти), а включення наявного потенціалу та механізмів його використання сільським населенням є основою соціально-економічного розвитку. Саморозвиток базується на місцевих ресурсах (перш за все, земельних та інших природних ресурсах), їх багатоплановому використанні із використанням переважно місцевої робочої сили, активізації сільського населення та залученні в локальний економічний обіг нових господарських та ресурсних ніш.

Структурні зміни у сільській економіці можуть забезпечити 4,0-5,0% середньорічного приросту валової продукції, створюваної у сільській місцевості. Оскільки вигоди будуть переважно в районах з високим міським навантаженням, стимули мають бути спрямовані на підтримку віддалених територій, для яких характерний переважно аграрний тип економіки зі значною часткою неформальної зайнятості в особистих підсобних господарствах.

Список літератури.

1. Мармуль Л.О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 80-86.
2. Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. Аграрний устрій України. К.: ННЦ «ІАЕ», 2017. 64 с.
3. Жук В.М. Неформальні інститути селянства у моделюванні реформ та аграрної політики: теорія і практика. *Економіка АПК*. 2017. № 9. С. 5-18.
4. Юрчишин В.В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей. *Економіка АПК*. 2011. № 2. С. 87-99.
5. Орлатий М.К., Демчак М.І. Інформаційно-методологічне забезпечення оцінки рівня та якості життя сільських жителів. *Наук. вісн. Академії муніципального управління. Сер.: Управління*. 2013. Вип. 2. С. 357-362.
6. Ігнатенко М.М. Соціально-економічний розвиток сільських територій: монографія. Херсон: Айлант, 2010. 238 с.
7. Лупенко Ю. О. Перспективна модель розвитку сільського господарства до 2020 року. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: зб. матер. Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 16-17 жовт. 2012 р. К. : ННЦ «ІАЕ», 2013. С. 30-33.
8. Романюк І.А. Особливості відтворювального процесу в аграрному секторі. *Агросвіт*. № 11. 2016. С. 12-15.
9. Шпикуляк О.Г. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери: національні пріоритети. *Економіка АПК*. 2012. № 9. С. 147-148.
10. Мармуль Л.О., Радева М.М. Механізм формування диверсифікаційної політики підприємства в умовах трансформаційної економіки: монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2006. 198 с.
11. Залізко В.Д., Мартиненков В.І., Луценко І.О. Інноваційна модель аграрного устрою українського села. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. №4 (190). С. 113-124.
12. Гадзало Я.М., Гладій М.В., Саблук П.Т. Аграрний потенціал України: напрями розвитку. К.: Аграрна наука, 2016. 332 с.
13. Романюк І. А. Державна підтримка та регулювання розвитку малих підприємств сільського зеленого туризму. *Економіка і менеджмент культури*. № 1. 2017. С. 56-60.
14. Геєць В.М. Соціальний капітал, участь і громадська активність у контексті потреб модернізації. К.: ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". К., 2014. 238 с.
15. Ігнатенко М.М. Становлення стратегічного управління соціальною відповідальністю суб'єктів господарювання аграрної сфери економіки. *Вісник Сумського національного аграрного університету: наук. жур. Серія "Економіка і менеджмент"*. Вип. 12 (66). Суми: СНАУ. 2015. С. 163-168
16. Рошкевич В., Хвесик М. Самодостатні територіальні громади – центри миру. *Економіст*. 2015. №12. С. 3-4.
17. Борщевський В., Волошин В.І. Інституційні важелі розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації управління. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/vazheli_rozvutku-ab6b6a.pdf

References.

1. Marmul', L.O. (2016), "Methodical approaches to the development of rural areas on the basis of decentralization", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 80-86.
2. Lupenko, YU.O. and Kropyvko, M.F. (2017), *Ahrarnyy ustriy Ukrayiny* [Agrarian system of Ukraine], NNTS «IAE», Kyiv, Ukraine.
3. Zhuk, V.M. (2017), "Informal institutions of the peasantry in modeling reforms and agricultural policy: theory and practice", *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 5-18.
4. Yurchyshyn, V.V. (2011), "The village and peasants of Ukraine in the system of historically and socially determined national values", *Ekonomika APK*, vol. 2, pp. 87-99.
5. Orlatyy, M.K. and Demchak, M.I. (2013), "Information and methodological support for assessing the level and quality of life of rural residents", *Nauk. visn. Akademiya munitsypal'noho upravlinnya*, vol. 2, pp. 357-362.
6. Ihnatenko, M.M. (2010), *Sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok sil's'kykh terytoriy* [Socio-economic development of rural areas], Aylant, Kherson, Ukraine.
7. Lupenko, YU. O. (2013), *Stratehiya rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky na period do 2020 roku* [Perspective model of agricultural development until 2020], Chotyrnadtsyatykh richnykh zboriv Vseukr. konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynkiv [Fourteenth Annual Meeting All-Ukrainian Congress of Agricultural Economists], Kyiv, NNTS «IAE», pp. 30-33.
8. Romaniuk, I.A. (2016), "Features of the reproduction process in the agricultural sector", *Ahrosvit*, vol. 11, pp. 12-15.
9. Shpykulyak, O.H. (2012), "Infrastructural support for sustainable development of the agri-food sector: national priorities", *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 147-148.
10. Marmul', L.O. and Radyeva, M.M. (2006), *Mekhanizm formuvannya dyversyfikatsiynoyi polityky pidpryyemstva v umovakh transformatsiynoyi ekonomiky* [The mechanism of formation of diversification policy of the enterprise in the conditions of transformational economy], NNTS IAE, Kyiv, Ukraine.
11. Zalizko, V.D. Martynenkov, V.I. and Lutsenko, I.O. (2017), "Innovative model of the agrarian system of the Ukrainian village", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 4 (190), pp. 113-124.
12. Hadzalo, YA.M. Hladiy, M.V. and Sabluk, P.T. (2016), *Ahrarnyy potentsial Ukrayiny: napryamy rozvytku* [Agrarian potential of Ukraine: directions of development], Ahrarna nauka, Kyiv, Ukraine.
13. Romaniuk, I. A. (2017), "State support and regulation of small enterprises of rural green tourism", *Ekonomika i menedzhment kul'tury*, vol. 1, pp. 56-60.
14. Heyets', V.M. (2014), *Sotsial'nyy kapital, uchast' i hromads'ka aktyvnist' u konteksti potreb modernizatsiyi* [Social capital, participation and civic activism in the context of modernization needs], DU "In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrayiny", Kyiv, Ukraine.
15. Ihnatenko, M.M. (2015), "Formation of strategic management of social responsibility of economic entities in the agricultural sector", *Visnyk Sums'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu*, vol. 12 (66), pp. 163-168.
16. Roshkevych, V. and Khvesyk, M. (2015), "Self-sufficient territorial communities – centers of peace", *Ekonomist*, vol.12, pp. 3-4.
17. Borshchevskyy, V. and Voloshyn, V.I. "Institutional levers of development of united territorial communities in the conditions of decentralization of management", available at: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/vazheli_rozvytku-a6b6a.pdf (Accessed 15 February 2022).

Стаття надійшла до редакції 16.02.2022 р.